

МРНТИ 16.21.43

Т.Г.Ибрагимова

И.Арабаев атындағы КМУ-нун ага окутуучусу, ф.г.к.
Бишкек, Кыргызстан

АЗЫРКЫ ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ СИНТАКСИСТИ ИЗИЛДӨӨНҮН АСПЕКТИЛЕРИ

Аннотация. Бул мақала жай сөйлемді зерттеудің аспектілеріне бағытталып, қажетті компоненттердің орнына тиісті лексемаларды қоюдың структуралық схеманы құрумен тікелей байланыстылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: синтаксистік бірлік, структуралық схема, схемалық типтер, лексикалық бірлік, семантикалық структура, семантикалық компонент.

Т.Г.Ибрагимова

старший преподаватель КНУ им. Арабаева, к.ф.н.
Бишкек, Кыргызстан

СИНТАКСИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. Данная статья ориентирована на аспекты изучения простого предложения и показывает, что постановка соответствующих лексем вместо необходимых компонентов непосредственно связана с построением структурной схемы.

Ключевые слова: синтаксическое единство, структурная схема, типы схем, лексическое единство, семантическая структура, семантический компонент.

T. G. Ibragimova

senior lecturer of KNU named after Arabayev, Candidate of Philology
Bishkek, Kyrgyzstan

SYNTACTIC ASPECTS OF RESEARCH IN MODERN LINGUISTICS

Annotation. This article focuses on aspects of the study of a simple sentence and shows that setting the appropriate lexemes instead of the necessary components is directly related to the construction of the structural scheme.

Keywords: syntactic unity, structural scheme, types of schemes, lexical unity, semantic structure, semantic component.

Ақыркы учурда синтаксис илими өзүнүн алкагын изилдөө объектилери боюнча да, аларды жиктештирүүнүн принциптери, аспектилери боюнча да жана алар менен байланышкан проблематикалар жана аларды сыпаттап иликтөөнүн методдору боюнча да анда канча кеңейтти жана тереңдетти. Бүгүнкү күндө синтаксисти синтаксис таануучулардын эч кимиси сөз айкашы жана сүйлөм жөнүндөгү эле окуу деп эсептебейт.

Синтаксистин объектиси қатары ақыркы мезгилдерде тексттик лингвистика өзгөчө өнүгүү жолуна түштү. Тексттик лингвистиканы кээде синтаксистик татаал бүтүндүк (сложное синтаксическое целое) деп да атап жүрүшөт [1]. Ошол эле учурда сөз формасы да синтаксистик бирдик қатары эсептелет [2]. Ошентип, ушул учурда синтаксис таануучулар салттуу синтаксистик окуудан айырмалап тилдин синтаксистик түзүлүшүндө, синтаксистик бош бирдикти бөлүп көрсөтүп жүрүшөт: сөз формасы, сөз айкашы, жөнөкөй сүйлөм, татаал сүйлөм, текст жана бул ар бир бирдик өзүнө мүнөздүү проблемаларга, изилдөө аспектилерине, изилдөө принциптерине да ээ экендиги белгиленип келүүдө [2], [3]. Демек, бүгүнкү синтаксис илиминин, жалпы эле тил илиминин, мүнөздүү өзгөчөлүгү қатары изилдөөнүн көп объектилүүлүгүн, көп проблемалуулугун, көп аспектилүүлүгүн, башка айтканда, изилдөө объектисине ар кыл өңүттөн мамиле кылып, аны ар түрдүү аспектиден караган полипарадигмалуулук зарылчылығын көрсөтүүгө болот. Бул изилдөөгө алынуучу тилдик кубулушту, тилдик бирдикти толук көлөмдө ар тараптуу жана терең аныктоого багытталган жана ага толук мүмкүнчүлүк берет.

Арийне, лингвистикалык ар бир көрүнүш, кубулуш өзүнүн мүнөздүү өзгөчөлүгүнө, проблемалуулугуна жараша ар кыл принциптин негизинде ар кандай мамилеге (подход) ылайык ар кыл аспектиден каралышы мүмкүн. Алсак, морфологиялык, синтаксистик, лексикологиялык көрүнүш-кубулуштарды изилдөөдө, ар биринин мүнөздүү өзгөчөлүгүнө жараша ар кыл мамиле болуп, алар ар кыл аспектиден изилдениши зарыл, буларды изилдөөнүн аспектилери бири-бирине дал келе бербейт. Булардын ар бири формалдык, мазмундук, функционалдык жалпы мүмкүнчүлүгүнө ылайык тигил же бул аспектиде изилдениши мүмкүн. Бирок тилдик ар бир кубулуш-көрүнүштүн жеке өзгөчө мүнөзүнө жараша бул жалпы принцип-мамилелердин конкреттүү колдонулушу өзүнүн спецификалык өзгөчө мүнөзүнө ээ. Маселен, жөнөкөй сүйлөмдөрдү изилдөөнүн аспектилери, ошол жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тилдик белги қатары спецификалык мүнөзү аркылуу аныкталат, алардын номинативтик-коммуникативдик өзгөчөлүгү менен шартталат, структура-семантикалык түзүлүшү аркылуу тескелет.

Жалпы тил илиминде сүйлөмдү тилдик белги қатары изилдөөнүн жалпы жана конкреттүү аспектилери деп экиге жиктеп карашат. Жалпы аспектилер қатары жогорто белгиленгендей, формалдык аспект, мазмундук аспект жана функционалдык аспектилерди белгилешсе, конкреттүү аспектилерге ушул жалпы аспектилерден келип чыккан конкреттүү мамилелерди (подход), жөнөкөй сүйлөм-дөрдү изилдеп-иликтөөнүн конкреттүү линия-багыттарын, жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык, семантикалык, коммуникативдик, когнитивдик, номинативдик уюшулуш мүмкүнчүлүктөрүн белгилешет [4].

Жөнөкөй сүйлөмдөрдү изилдөөнүн аспект- өңүттөрүнүн ар түрдүүлүгү, алды менен, жөнөкөй сүйлөмдүн тилдик белги қатары ар кыл мүнөздөгү өзгөчөлүктөргө ээ экендиги менен шартталат. Анткени кандай гана изилдөө объектиси болбосун, анын аспектилери ал объектинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү аркылуу жана ага байланыштуу аныкталат, башкача айтканда, «... в изучении простого предложения аспекты определяются теми его сторонами которые, обладая какими-либо формальными показателями, объективно свойственны предложению как особой синтаксической единице» [5;3], [6].

Тилдик белги қатары сүйлөмдүн аспектуалдык пландагы негизги өзгөчөлүгү, биринчиден, анын (сүйлөмдүн) белгилүү бир факт, нерсе, кырдаалды атап көрсөтү-үсү, экинчиден, ошол факт, нерсе кырдаал жөнүндө билдирүүсү. Ушул жагынан алганда сөз, тагыраагы, сөз формасы менен сүйлөмдүн ортосунда белгилүү даражада функционалдык дал келүүчүлүк, шайкештик сезилет. Экөө тең бир нерсени атоо үчүн колдонулат,

бирок бирөө – сөз, сөз формасы нерсенин, фактынын, көрүнүш-кубулуштун аты, атоосу катары келсе, сүйлөм кырдаалдын, ситуациянын аты, атоосу катары колдонулат. Мисалы; тоо, алп кара куш, темир жол – нерсенин, предметтин атоосу, жаан жаап агат, ал келди, китеп алдым-кырдаал, ситуациянын аталышы.

Жалпы тил илиминде сүйлөмдүн да атоо, ат катары келиши жөнүндө пикир бир топтон бири эле айтылып жүргөндүгүнө карабай, конкреттүү изилдөөлөрдө бул маселеге, тилекке каршы, көңүл бурулбай, көмүскөдө калып келүүдө.

Сүйлөмдүн атоо, номинация менен байланышкан жагын номинативдик аспектен, ал эми анын билдирүү, маалымдоо жагын коммуникативдик аспектен изилдөөгө болот. Бул эки аспектин өз ара карым-кагышы, өзгөчөлүктөрү жана аларды бири-биринен жиктеп айырмалап кароо. Н.Д.Арутюнованын эмгектеринде колго алынган. Өзгөчө ал окумуштуунун «О взаимодействии номинативного и коммуникативного аспектов предложения», «О номинативном аспекте предложения», «О номинативной и коммуникативной моделях предложения» деген макалаларында сүйлөмдүн номинативдик жана коммуникативдик аспектиден каралышына, анын номинативдик жана коммуникативдик бирдик катары функциясына атайын көңүл бурулуп, салттуу синтаксистеги айрым түшүнүктөрдүн жаңыча каралышына өбөлгө түзгөн [7], [8], [9]. Ал эмгектерде акыркы учурларда синтаксистик изилдөөлөрдө синтаксистик бирдиктердин семантикасына көбүрөөк көңүл бурула баштаганы, семантикалык синтаксис, синтаксистик семантика өндүү терминдик атоолор, алар аркылуу көптөгөн синтаксистик проблемалар көтөрүлө баштагандыгы ачык белгиленет, синтаксистеги семантизация маселеси көтөрүлөт.

Албетте, синтаксистик семантиканын жаралышына жана өнүгүшүнө жалпы тил илиминдеги, өзгөчө анын прикладдык багыттагы изилдөөлөрү негиз болгонун танууга болбойт. Биздин баамыбызда, синтаксистин семантизацияланышына төмөн-күдөй эки жагдай түрткү болду: биринчиден, сүйлөмдү формалдык-структуралык жактан өзгөртүп түзүү учурунда ар кандай трансформациялык операцияларды ишке ашыруу менен, сүйлөмдүн алгачкы вариантынын семантикалык мазмунун өзгөрүүсүз калтыруу зарылчылыгы, б.а. берилген сүйлөмдүн формалдык-структуралык жактан өзгөргөндүгүнө карабай, анын трансформасынын ортосундагы семантикалык шайкештикти, мазмун-маанилик дал келүүчүлүктү сактоо талабы түрткү болду, анткени, сүйлөмдүн трансформациялык типтери алардын ортосун-дагы семантикалык шайкештикке негизделет, бир эле ой-пикир формалдык-структуралык ар түрдүү сүйлөмдөр аркылуу берилүү мүмкүнчүлүгү менен шартталат, экинчиден, берилүүчү маалыматты машина аркылуу которууда, анын семантикалык жактан адекваттуулугун, дал келүүчүлүгүн, шайкештигин аныктоо талабы.

Синтаксистин семантизацияланышына байланыштуу жогорто каралган эки жагдайдын биринчиси Н.Хомскийдин генеративдүү пайда кылуучу (порождающая) грамматикасынын принциптерине таянса, экинчиси таза прикладдык мүнөздөгү талаптарга таянуу менен, структуралык тил илиминин формалистик багытындагы идеялардын өнүгүш эволюциясында жаралган сөз формалары жана алардын позициялары менен синтаксистик категориялардын ортосундагы карым-кагыш семантика аркылуу аныкталат, б.а. синтаксистик бирдиктердин семантикасы, маз-мун-мааниси сөз формаларына, алардын позицияларына жараша аныкталат деген теориялык пикир менен байланышат [10].

Синтаксистик семантикалык аспектиде изилдене башташы акырындык менен сүйлөмдүн формалдык структуралык берилиш ыкмаларынын да өнүгүшүнө ал-ып келди. Эгерде «классикалык», «традициялык» же «формалдык» деп аталган синтаксисте, сүйлөм структурасы сүйлөм компоненттеринин өз ара байланыштарынын ырааттуулук менен гана аныкталган түздөн-түз түзүүчүлөр аркылуу берилсе жана алар сүйлөм мүчөсү

катары анықталып келсе, семантикалық синтаксисте ошол түздөн-түз түзүүчүлөр модели кайсы компонент кайсы компонентке баш ийет, кайсы компонент, кайсы компонентке көз каранды, эмне эмнеге багына тургандыгын көрсөтүүчү «багыңкылык жебеси»(стрелка зависимости, дерево зависимости) жана сүйлөм компоненттеринин формалдык көрсөткүчтөрүн семантикалык интерпретациянын жана лексикалык берилиштин көрсөткүчтөрү менен толукталып кошулат. Жыйынтыгында сүйлөмдүн семантикалык модели, семантикалык формуласы жаралат. Демек, ушундан көрүнгөндөй, семантикалык синтаксистин негизги проблемасы болуп сүйлөмдүн логика- семантикалык маңыз-мазмуну эсептелсе, негизги предмети болуп ар кандай фактыны, нерсени, кубулуш-көрүнүштү, кырдаалды (ситуация) сүйлөм аркылуу атоонун (номинация) ыкмаларын изилдеп-иликтөө эсептелет. Бул багытта синтаксис илиминде Н.Д.Арутюнова [7], [8], [9], Т.Б.Алисова [11], В.Г.Гак [12], Г.А.Золотова [13], [14] ж.б. окумуштуулардын эмгектери өзгөчө баалуу. Ошондуктан, синтаксистик окуунун семантикалык аспектинде сүйлөмдүн структурасы сүйлөм аркылуу номинацияланып берилген кырдаалдын структурасына негизделип жана ага таянылып изилденет, сүйлөмдүн компоненттери ошол кырдаалдын элементтеринин, фрагменттеринин берилиши, көрүнүшү катары эсептелет. Сүйлөм түзүлүшүнө негиз болгон кырдаалдын ар түрдүү типтери, сүйлөмдүн ар түрдүү типтерин жаратат, кырдаалдын типтерине жараша сүйлөмдөрдүн типтери уюшулат. Ал эми кырдаалдын ар түрдүү болушу, көп түрдүү болушу реалдуу объектилердин координациясына, өзгөрүшүнө, абалына жараша болот.

Синтаксистин семантикалык аспектинде басым койгон изилдөөчүлөр реалдуу объектилерди жана алардын өзгөрүү абалын туюнткан ар кандай кырдаалдардын структурасына таянуу менен формалдык «классикалык» же «традициялык» талдоодон айырмаланып (буларда сүйлөм мүчөлөрү деп аталат да, алар суждениенин мүчөлөрү менен, сүйлөм типтери, суждениенин типтери, структурасы менен бирдей каралат), сүйлөм структурасынан төмөнкүдөй компо-ненттерди бөлүп көрсөтүшөт: предикат, бул кырдаалдагы ар кандай процесстерди, аракетти, ал-абалды көрсөтөт, актанттар, булар кыймыл аракеттин, ал-абалдын субъектисин, объектисин, б.а. кырдаалдын предметтик компоненттерин көрсөтөт, сирконстанттар, булар кырдаалдын ар кандай жагдай менен байланышкан мүнөзүн көрсөтөт. Бул компоненттер сүйлөмдүн семантикалык структурасынын семантикалык компоненттери деп аталат да, булар грамматикалык кандай бирдиктер аркылуу берилээри жөнүндөгү маселе көтөрүлөт. Маселен, сүйлөмдүн борбордук негизги компоненти катары, этиштик түйүн эсептелет да, сүйлөмдүн калган компо-ненттеринин баары, мунун ичинде сүйлөмдүн ээси да этиштик түйүнгө багынган, ага көз каранды, ага башкарылган компонент катары чыгат.

Сүйлөмгө карата семантикалык ушундай семантикалык аспектиден «кырдаал-дык» мамиле (подход) кылганда, грамматикалык ээ менен толуктоочтун, кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу менен сүйлөм ээсинин ортосундагы карама-каршылык, дал келбөөчүлүк өзүнөн-өзү жоюлат. Мисалы: *Атам өтүкчүгө өтүк тиктирди* деген сүйлөмдө, грамматикалык ээ менен кыймыл-аракеттин аткаруучусу дал келбейт, үч актант үч башка милдет аткарып турат. Өтүкчү өтүкчү тикти, кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу-өтүкчү, бирок ал кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу болсо да, грамматикалык жактан сүйлөм ээси боло албайт. Ушул карама-каршылык, дал келбөөчүлүк сүйлөмгө карата семантикалык аспектиден изилдөө жүргүзгөндө гана чечилет. Анткени, ар бир этиш валенттүүлүк аркылуу аныкталат да, предметтик компоненттердин санына жараша, ал бир, эки, үч, төрт ж.б. валенттүү, орундуу, актанттуу этиш деп бөлүштүрүп, предметтик баардык компоненттер бир класстагы компонент катары-актант катары эсептелет.

Арийне, сүйлөмдүн структурасындагы ушул карама-каршылык, ушул дал келбөөчүлүк,

бир жағынан сүйлөм структурасын, анын формалдык уюлушулуш өңүтүнөн караганда ачык көрүнсө, анткени сүйлөмдүн структуралык схемасы- сүйлөмдүн бир компонентинин, бир нече компонентине же бүтүндөй структуралык схеманын кеңейишинен, жайылышынан турап, экинчи жагынан, анын коммуника-тивдик уюшулуш өңүтүнөн караганда ачык көрүнөт, анткени сүйлөмдүн тема жана ремага жиктөөдө грамматикалык толуктооч, бышыктооч көпчүлүк учурда баяндооч менен бирге реманын зонасына кетет. Ал эми тема ээ аркылуу туюнтулат.

Сүйлөмдүн семантикалык аспектиде изилдөөдө, жогоруда белгилегендей, ага кырдаал менен байланышта мамиле кылуу менен эле катар, сүйлөмдүн структура-лык компоненттеринен болгон лексемалардын сематикасын аныктоо менен байланышта мамиле кылууда да кеңири колдонулуп келет. Мында сүйлөмдүн семантикасы ошол сүйлөмдү уюштурган тилдик лексикалык бирдиктердин семантикасына байланыштуу иликтенет. Анткени, лексемалардын сематикасы да объективдүү реалдуулуктун элементтерин чагылдыруу менен, өзү уюштурган сүйлөмдүн семантикалык структурасын түзүүгө түздөн-түз катышат.

Сүйлөмдүн семантикалык аспектиде изилдөө, сөзсүз түрдө, конкреттүү лексикалык материалдардын семантикасын аныктоо менен шартталат, лексикалык материалдардын семантикасын аныктоо аркылуу гана сүйлөмдүн семантикалык структурасын иликтөөгө болот. Ал эми сүйлөмдүн семантикасы дегенибиз- анын логика-семантикалык мааниси деген сөз.

АДАБИЯТ:

- [1] Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М.: URSS : Изд-во ЛКИ, 2007. 227 с.
- [2] Шведова Н.Ю. О синтаксических потенциях формы слова // Вопросы языкознания, 1971, №4. С.25-36.
- [3] Москальская О.И. Грамматика текста. М.: Высшая школа, 1981. 183с.
- [4] Мельничук А.С. Аспекты общей теории предложения как единицы речи. В кн.: Проблемы языкознания // Доклады и сообщения советских ученых на X международном конгрессе лингвистов. М., 1967. 79 с.
- [5] Адмони В.Г. Аспекты предложения и система типов предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индо-европейских языков. Л., 1975. С.3-4.
- [6] Адмони В.Г. Типология предложения. В кн.: Исследования по общей теории грамматики. М.: Наука, 1968. С.232-291.
- [7] Арутюнова Н.Д. О взаимодействии номинативного и коммуникативного аспектов предложения. В кн.: Теоретические проблемы синтаксиса современных индо-европейских языков. Тезисы докладов. Л., 1971. С.4-6.
- [8] Арутюнова Н.Д. О номинативном аспекте предложения // Вопросы языкознания. М., 1971. №6. С.63-73.
- [9] Арутюнова Н.Д. О номинативной и коммуникативной моделях предложения // Известия АН СССР. Серия: Литература и языка. М., 1972. Вып. 1. Т. XXXI. С.41-49.
- [10] Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М.: МГУ, 1972. 235 с.
- [11] Алисова Т.Б. Структура простого предложения в современном итальянском языке: Автореф. дисс. д-ра филол. наук. М., 1971. 69 с.
- [12] Гак В.Г. Проблема лексико-грамматической организации предложения: Автореф. дис. д-ра филол. наук. М., 1967. 42 с.
- [13] Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса современного русского языка. Автореф. дисс. д-ра филол. наук. М., 1971. 87 с.
- [14] Золотова Г.А. О синтаксических формах слов // Мысли о современном русском языке. М., 1969. 105 с.